Стаття та будь-який пов'язаний з нею опублікований матеріал поширюється за ліцензією Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).
The article and any related published material are licensed under the Creative Commons Attribution License (CC BY 4.0).

УДК 94:327"1914"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2026.162.7

Наталія ГОРОДНЯ, д-р іст. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0001-8152-3927
e-mail: ngorodnia@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РОЛЬ НІМЕЧЧИНИ У РОЗВ'ЯЗАННІ ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ: "СУПЕРЕЧКА ФІШЕРА"

Вступ. ***Сутність дискусії навколо праці німецького історика Ф. Фішера "Прагнення світової влади: військові цілі кайзерівської Німеччини в 1914–18 роках" (1961) в Україні відома мало, незважаючи на її суттєвий вплив на оцінки ролі Німеччини у виникненні Великої війни в історіографії.***

Метою пропонованої статті є висвітлення сутності "суперечки Фішера", спричиненої публікацією його резонансної праці. Передбачено реалізацію таких завдань: коротко охарактеризувати працю й основні висновки Ф. Фішера; висвітлити аргументи його опонентів і прибічників; з'ясувати вплив цієї дискусії на критику "історичного метода" й українську історіографію.

Результати. ***На основі вивчення великого обсягу архівних джерел Ф. Фішер зробив такі висновки: Німеччина була відповідальною за розв'язання Великої війни з огляду на імперіалістичні цілі, прагнення до домінування в Центральній Європі та "світової влади". Такі цілі були поширені в німецькому суспільстві, не лише серед пангерманців. Вересневий меморандум канцлера Т. Бетман Гольвега засвідчив, що план анексій розробляли в Німеччині до війни. Її керівники підштовхували Австро-Угорщину до війни із Сербією під час Липневої кризи, хоча розуміли ризики Великої війни. Канцлер дбав не про збереження миру, а про розкол Антанти. Оскільки цілі Німеччини на початку війни були обумовлені суспільними настроями та внутрішньою соціально-економічною ситуацією, існувала тяглість між її цілями в Першій і Другій світових війнах. Висновки Ф. Фішера відновили болючі для німців "звинувачення Версалю". Через це його праця викликала бурхливу наукову дискусію у ФРН і поза її межами. Опоненти критикували Ф. Фішера не лише за радикальні висновки, але й за неправильну інтерпретацію історичних джерел, нездатність зрозуміти їх в історичному контексті. "Суперечка Фішера" поставила під сумнів "історичний метод", тобто здатність істориків висвітлити "історичну правду" на основі джерел.***

Висновки. ***Дослідження засвідчило суттєвий вплив висновків й аргументів Ф. Фішера на українську історіографію. У "суперечці Фішера" ми підтримуємо його опонентів. Хоч ми поділяємо деякі висновки Ф. Фішера, проте вважаємо мотиви Німеччини оборонними, а його аргументи стосовно прагнення Німеччини до імперіалістичної експансії та "світової влади" як основних чинників Великої війни непереконливими.***

Ключові слова: ***Фріц Фішер, "суперечка Фішера", Німеччина, Перша світова війна, відповідальність за війну, історіографія, наукова дискусія, критика "історичного метода".***

Вступ

Про причини і винуватців Великої війни 1914–1918 рр. написані сотні праць, проте досі не існує консенсусу із цих питань. Це обумовлено, серед іншого, національним й емоційним характером історіографії. Історики з держав, які воювали у Першій світовій війні на тому чи іншому боці, зазвичай наводили аргументи на користь відсутності відповідальності за розв'язання війни своєї держави. Радикальним відходом від такої позиції була праця німецького історика Фріца Фішера "Прагнення світової влади: військові цілі кайзерівської Німеччини в 1914–18 роках" ("Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18"), опублікована у 1961 р. Вона викликала бурхливу наукову дискусію у ФРН і поза її межами, названу "суперечкою Фішера" чи "полемікою Фішера" (англ. *Fischer controversy*). Вона мала суттєвий вплив на оцінки ролі Німеччини у розв'язанні Великої війни в історіографії. Незважаючи на це, сутність цієї дискусії є маловідомою в Україні.

Метою пропонованого дослідження є висвітлення сутності "суперечки Фішера", тобто наукової дискусії стосовно відповідальності Німеччини за розв'язання Першої світової війни, спричиненої публікацією книги Ф. Фішера "Прагнення до світової влади". Для досягнення цієї мети передбачається реалізація таких ***завдань***: коротко охарактеризувати працю й основні висновки Ф. Фішера; висвітлити аргументи його опонентів і прибічників; з'ясувати вплив цієї дискусії на критику "історичного метода" й вітчизняну історіографію.

Огляд літератури. Резонансна праця професора Гамбурзького університету Ф. Фішера "Прагнення світової влади" вперше була опублікована в 1961 р. у м. Дюссельдорф (ФРН). У 1962 р. у ФРН було опубліковано її друге, у 1964 р. – третє опрацьоване видання (німецькою мовою); у 1962 р., 1964 р. і 1970 р. – у США (німецькою мовою). У 1967 р. ця праця була опублікована англійською мовою в Лондоні та Нью-Йорку (Fischer, 1967). Згодом її неодноразово перевидавали різними мовами.

Найбільш напруженими дебати навколо праці Ф. Фішера були в ФРН, особливо в 1961–1965 рр. Дискусія відбувалася німецькою мовою, проте її сутність висвітлили критики і прибічники Ф. Фішера у працях, опублікованих англійською мовою. Серед них статті Г. Ріттера (Ritter, 1962/1997), В. Дж. Моммзена (Mommsen, 1966), І. Гайсса (Geiss, 1966), Дж. Джолла (Joll, 1966), Ф. Хейла (Hale, 1976), Д. Кайзера (Kaiser, 1983). Ф. Фішер також брав участь у цій дискусії, включно з публікацією статті з нагоди 25-річчя його резонансної праці (Fischer, 1988).

У 2013 р. вийшов спеціальний випуск "Журналу сучасної історії" (*Journal of Contemporary History*) (т. 48, № 2) під назвою "Суперечка Фішера через 50 років", у якому напередодні 100-річчя початку Першої світової війни було узагальнено сутність, результати й наслідки дискусії навколо монографії Ф. Фішера "Прагнення світової влади". Усі автори були учасниками великої міжнародної конференції з нагоди 50-річчя публікації цієї резонансної праці, що відбулася в жовтні 2011 р. в Німецькому історичному інституті в Лондоні. Вона зібрала істориків трьох поколінь, включно з тими, хто брав участь у "суперечці Фішера" у

© Городня Наталія, 2026

1960–1980-х рр. У статті Дж. Штайнберга (Steinberg, 2013) висвітлено основні питання, які обговорювали на цій конференції, та головні висновки з неї. С. Петзолд проаналізував процес формування Ф. Фішера як історика (Petzold, 2013), Х. Подж фон Штрендмен – політичне й історичне значення "суперечки Фішера" (Pogge von Strandmann, 2013). У статтях Т. Дж. Отте (Otte, 2013), М. Штібба (Stibbe, 2013), Дж. Сандорна (Sanborn, 2013), Г. Кроненбіттера (Kronenbitter, 2013) висвітлено вплив "суперечки Фішера" на історіографію Великої Британії, НДР, СРСР і Австрії, відповідно; у статті Дж. Дженкінс (Jenkins, 2013) – на глобальну історію Німеччини в Першій світовій війні. Стаття А. Момбауер порушує питання методології історичних досліджень у контексті "суперечки Фішера" (Mombauer, 2013).

Методи

Пропоноване дослідження ґрунтується на критичному аналізі праць опонентів і прибічників Ф. Фішера та власному досвіді викладання історії Першої світової війни. Використано методи контент-аналізу, систематизації, історіографічного аналізу, критичного аналізу історичних джерел, порівняльного аналізу підходів істориків до висновків й аргументів Ф. Фішера.

Результати

Монографія Ф. Фішера "Прагнення світової влади" була ґрунтовною працею обсягом близько 900 сторінок, що складалася зі вступу і трьох розділів. У вступі йшлося про довоєнний "німецький імперіалізм" і початок війни в 1914 р. У трьох розділах висвітлювались військові цілі Німеччини у 1914–1916 рр., криза 1917 р. і фінальний рік війни. Праця базувалась на великій джерельній базі, переважно на документах нещодавно відкритих німецьких урядових архівів. Для цього Ф. Фішер і його учні здійснили велику пошукову роботу в національних архівах ФРН і НДР – у Бонні, Кобленці, Потсдамі, Мерзебурзі, а також у Відні та інших містах (Hale, 1976, p. 266).

У вступі до цієї монографії автор пояснював, що участь у дискусії стосовно відповідальності окремих державних діячів і військових лідерів ворожих держав за початок Великої війни не була його метою. Під впливом американських досліджень, особливо праці Х. Гацке "Рух Німеччини на Захід" (Gatzke, 1950), його праця була присвячена дослідженню питання, які соціоекономічні групи, політичні партії, національні організації, інституції (школи, університети, князі, державні адміністрації) та військові лідери впливали на кайзера і призначеного ним канцлера для формулювання військових цілей Німеччини (Fischer, 1988, p. 209)

Хоч питання про відповідальність за розв'язання війни не було предметом дослідження Ф. Фішера, він не залишав сумніву щодо своєї позиції. На основі вивчення архівних документів він покладав усю відповідальність на Німеччину.

По-перше, Ф. Фішер вважав, що війну спричинили імперіалістичні інтереси Німеччини, її прагнення до територіальної і торговельно-економічної експансії. Такі експансіоністські цілі підтримували не лише пангерманські екстремісти; вони були поширені серед німецьких лідерів – цивільних і військових. Найбільш вираженими були їхні інтереси створити велику Центральну Європу (Mitteleuropa) під німецьким домінуванням. Проте вони також прагнули і до "світової влади" (Weltmacht) на основі імперіалістичних цілей, тобто гегемонії Німеччини у світі (Hale, 1976, pp. 258, 266, 277).

По-друге, посилаючись на Вересневий меморандум канцлера Т. фон Бетман Гольвега, Ф. Фішер стверджував, що німецькі плани анексій розроблялися послідовно ще до війни на основі домінантних на той час настроїв у Німеччині.

Цей меморандум (9 вересня 1914 р.) канцлер надіслав у Берлін своєму заступнику, державному секретарю внутрішніх справ К. Дельбрюку у той час, коли тривала битва на р. Марна; французька контратака вже розпочалася, але її результати були ще невідомі. У ньому викладалися плани анексії Німеччиною окремих територій Франції й Бельгії (п. 1–2); включення до німецької федерації Люксембургу (п. 3); тіснішої асоціації Голландії з Німецькою імперією (п. 6); створення "Центральноєвропейської економічної асоціації" на основі спільних митних угод у складі Франції, Бельгії, Голландії, Данії, Австро-Угорщини, Польщі, та, можливо, Італії, Швеції й Норвегії (п. 4). Згідно з п. 5, "питання колоніальних надбань, передусім створення суцільної центральноафриканської колоніальної імперії", мали розглядати пізніше, "як і цілі Німеччини стосовно Росії" (The September Memorandum, 1914).

По-третє, Ф. Фішер обґрунтував тезу, що Велика війна не була наслідком дипломатичних прорахунків під час Липневої кризи 1914 р. На основі вивчення документів він дійшов висновку, що після вбивства 28 червня 1914 р. сербським націоналістом ерцгерцога Франца-Фердинанда керівники Німецької імперії підштовхували Австрійсько-Угорську монархію до війни із Сербією шляхом заяв про повну підтримку її дій, хоча розуміли, що це могло призвести до великої європейської та світової війни.

На противагу думці, яка сформувалася в історіографії ФРН, Ф. Фішер стверджував, що реакція Австро-Угорщини на вбивство була спочатку обережною. Лише невелика група у Відні, куди входив і голова генштабу К. фон Гетцендорф, прагнула скористатися вбивством наступника престолу, щоб військовим шляхом урегулювати "проблемне сербське питання". Проте навіть вони вважали, що для Балканської кампанії була необхідна тверда підтримка Німеччини (Hale, 1976, p. 269).

Ф. Фішер стверджував, що німецький уряд не намагався зберегти мир, натомість вважав Липневу кризу сприятливою можливістю (з позиції співвідношення військових сил сторін) для досягнення "великого дипломатичного успіху", щоб "виштовхати" Росію з Балкан, і не відкидав можливість війни для досягнення цієї цілі (Ritter, 1997, p. 135). За оцінкою Ф. Фішера, канцлер більше дбав про розкол Антанти, ніж про мир, тобто про відокремлення Великої Британії від Франції і Російської імперії. Для цього йому потрібно було представити винною Росію. Він намагався досягти цього за будь-яку ціну. Проте він до останнього розраховував на нейтралітет Великої Британії у разі війни. Якби забезпечити це не вдалося, він вважав, що британський уряд можна було дипломатичними засобами переконати вийти з війни після її початку (Joll, 1966, pp. 105, 110; Hale, 1976, p. 271).

По-четверте, у зв'язку з попередньою тезою та на противагу думці, що сформувалась у західнонімецькій історіографії, Ф. Фішер стверджував, що канцлер Т. Бетман Гольвег не був поміркованим "голосом стриманості" в 1914 р. (Hale, 1976, p. 277). Для нього канцлер був типовим продуктом сил, що домінували в німецькому суспільстві на початку XX ст., коли німці були впевненими у своїй силі (політичній, індустріальній та військовій) і прагнули "світової влади". Це мало компенсувати несприятливі для Німеччини чинники, пов'язані з її порівняно пізньою появою на світовій сцені як об'єднаної держави. Ф. Фішер показав, що перед війною канцлер мав контакти з діячами, які прагнули домінування Німеччини в Центральній Європі та значною мірою поділяв їхнє бачення. Крім

цього, він підтримував ідею "світової влади". Хоч він розраховував досягти її мирним шляхом (Weltmacht ohne Krieg), але сприймав ідею війни. В основі його політики були розрахунки, що в разі, якщо війна розпочнеться, це мало відбутися за умов, якомога сприятливіших для Німеччини (Joll, 1966, pp. 105, 110; Hale, 1976, p. 271).

По-п'яте, Ф. Фішер показав, що цілі Німеччини на початку війни були продуктом внутрішньої соціальної й економічної ситуації. На основі цього він дійшов висновку про тяглість між цілями Німеччини в Першій і Другій світових війнах (Joll, 1966, pp. 103–104). Іншими словами, згідно з висновками Ф. Фішера, цілі німецьких лідерів до 1914 р. передвістили цілі Гітлера (Joll, 1966, p. 112).

Після публікації монографії Ф. Фішера вчені високо оцінили його архівні дослідження. Проте висновки дослідника про відповідальність Німеччини за початок Великої війни з огляду на прагнення до імперіалістичних загарбань і "світової влади", а також про тяглість її цілей у двох світових війнах, увійшли в конфронтацію з традиційними підходами істориків, передусім у ФРН. Вони полягали в тому, що мотиви Німеччини у Великій війні були оборонними, оскільки вона та її союзниця Австрійсько-Угорська монархія були оточені ворожими державами – Францією і Російською імперією, які з 1892–1894 рр. були союзниками із взаємними військовими зобов'язаннями і з 1907 р. співпрацювали з Великою Британією в межах Троїстої Антанти.

Висновки Ф. Фішера відновили "звинувачення Версалю" про відповідальність Німеччини за розв'язання Першої світової війни (за ст. 231 Версальського миру 1919 р.) і болючі для німців дискусії з цього питання. Через це праця Ф. Фішера викликала не лише науковий, але й значний політичний резонанс.

Президент бундестагу О. Герстенмайер опублікував негативну рецензію на монографію Ф. Фішера в щотижневику "Christ und Welt". Редактор однієї із впливових газет ФРН звинуватив Ф. Фішера в "національному мазохізмі" та закликав його звільнитися з університету (Joll, 1966, p. 103). Проте загалом реакція провідних журналістів була нейтральною, а іноді навіть позитивною.

"Суперечка Фішера" досягла піку в 1964 р. – 50-річчя початку Першої світової та 25-річчя початку Другої світової війни. У дискусію втрутились члени уряду Г. Аденауера, які попереджали про небезпеку для "національної свідомості" німців (Pogge von Strandmann, 2013). Після звернення авторитетного дослідника Першої світової війни Г. Ріттера і президента Німецької асоціації істориків К. Д. Ердмана до міністра закордонних справ Г. Шрьодера МЗС ФРН скасувало лекційний тур Ф. Фішера у США на запрошення Інституту Гете. Лише після публічного протесту 12 видатних американських істориків він все-таки відбувся (Joll, 1966, p. 103; Hale, 1976, p. 271; Fischer, 1988, p. 208).

Як пояснював Ф. Фішер, у німецькій суспільній думці з 1919 р. до початку 1960-х рр. домінувало переконання, що причини Першої світової війни обумовлювались європейською динамікою загалом, тож відповідальність за неї поділяли усі великі держави, які брали в ній участь. Теза британського прем'єра Д. Ллойд Джорджа, що "народи зісковзнули з краю прірви у киплячий казан війни" була "зручною" для німців. Заперечення цієї тези університетським істориком викликало обурення в ФРН і було розцінено як "зраду". За словами Ф. Фішера, "м'яка подушка, на якій задоволені й консервативні німці сподівалися спати, було грубо видалено з-під їхньої голови" (Fischer, 1988, p. 208). В усіх вітальних словах перед лекціями Ф. Фішера в університетах США звучала думка: для американців було неважливо, що робила чи не робила Німеччина в 1914 р. Однак те, що в 1964 р. німці були неготові до відкритої дискусії із цих питань, їх дійсно турбувало і вони вважали це дійсно політичною справою (Fischer, 1988, p. 208). Як писав відомий британський історик Дж. Джолл, реакція на працю Ф. Фішера в Німеччині висвітлив певні фундаментальні проблеми в цій державі (Joll, 1966, p. 103).

Важливим компонентом "суперечки Фішера" був її історичний контекст. В умовах "холодної війни" ФРН була прикордонною державою між НАТО і Варшавським блоком. У 1961 р., коли було вперше опубліковано працю Ф. Фішера, був споруджений Берлінський мур. Того ж року в Ізраїлі відбувався суд над А. Айхманом, який відігравав центральну роль в "остаточному вирішенні єврейського питання". У 1963 р. у Франкфурті розпочалися судові процеси у зв'язку зі злочинами в таборі смерті Аушвіц-Біркенау. Уряд Аденауера багато працював над створенням позитивного іміджу ФРН для її інтеграції в атлантичну спільноту. Праця Ф. Фішера, який доводив, що в Першій і Другій світових війнах Німеччина реалізовувала подібні цілі, обумовлені суспільними настроями, підривала ці зусилля.

Найбільшим критиком Ф. Фішера був Герхард Ріттер, багаторічний професор Університету Фрайбурга і ветеран Першої світової війни. У червні 1962 р. в "Історичному журналі" (Historische Zeitschrift) він опублікував статтю "Нова теорія про військову вину?". У 1997 р. вона була передрукована англійською мовою під назвою "Анти-Фішер: нова теза про військову вину?" (Ritter, 1997).

Г. Ріттер оцінював монографію та інші роботи Ф. Фішера як "національну трагедію". Хоч він вважав за потрібне переглянути деякі висновки консервативної німецької історіографії про винуватців Великої війни, але не міг прийняти радикальну позицію Ф. Фішера. До смерті у 1967 р. він гостро критикував його за досить слабку фактологічну підтримку своїх центральних тез, за цитування німецьких політиків поза контекстом, неточність в інтерпретаціях і акцентах, нездатність зрозуміти значення джерел в історичному контексті.

Наукові дебати навколо праці Ф. Фішера досягли найбільшої інтенсивності під час історичних конгресів у Берліні (жовтень 1964 р.) і Відні (вересень 1965 р.). У виступі на конгресі Німецької історичної асоціації в Берліні 1964 року Г. Ріттер продемонстрував, як робота з історичними джерелами може призвести до цитування неправдивих або неповних цитат. Він вважав, що Ф. Фішер не лише неправильно інтерпретував документи, але зробив це з політичною метою (Joll, 1966, pp. 107–108).

У відповідь на тезу Ф. Фішера про готовність німецького уряду до війни, яку той вважав необхідною, Г. Ріттер правильно, на нашу думку, сформулював питання – була політика Німеччини в тих умовах агресивною чи захисною? Це було основне питання, навколо якого відбувалися дискусії між істориками різних держав із 1919 р., і праця Ф. Фішера знову їх відновила (Ritter, 1997, p. 135). Г. Ріттер вважав, що неможливо відповісти на це питання без історичного розуміння того періоду. За його оцінкою, позиція Німеччини була захисною, передбачаючи захист союзника Австро-Угорщини як великої держави. Одним з аргументів було те, що в Берліні розглядали домінування Російської імперії на Балканах, включно з Угорщиною, як загрозу Німеччині й усій Центральній Європі (Ritter, 1997, pp. 137–138).

Між іншим, на думку Г. Ріттера, Ф. Фішер неправильно інтерпретував вільгельмівську риторику про "світову місію Німеччини". Г. Ріттер згадував, що в юності його засте-

рігали не плутати риторику національного ідеалізму з риторикою шовіністичних пангерманістів. На його думку, Ф. Фішер не розібрався в цьому і замінив "щире почуття місії" на "хижацький експансіонізм". Через це в його праці Т. фон Бетман Гольвег представлений як прибічник пангерманізму, у той час як він був "щирим національним ідеалістом" (Hale, 1976, pp. 272–273).

Г. Ріттер рішуче відкидав висновки Ф. Фішера про "тяглість" воєнних цілей Німеччини та поширення експансіоністських прагнень серед населення. Він доводив, що ці висновки були зроблені на основі заяв окремих німецьких лідерів, які не відображали домінантні суспільні настрої. Хоч деякі військові, як-от Г. Мольтке-молодший, дійсно були переконаними експансіоністами, вони були невеличкою меншістю в німецькому офіцерському корпусі.

Загалом Г. Ріттер ставив під сумнів щирість тези Ф. Фішера про відсутність прагнення знову порушити питання про вину Німеччини за розв'язання Великої війни. За його оцінкою, праця "Прагнення світової влади" була "відновленням звинувачень Версалю" (Hale, 1976, p. 273).

Активну участь у дискусії на боці Г. Ріттера брали відомі німецькі історики: К. Д. Ердман (Karl Dietrich Erdmann), М. Фройнд (Michael Freund), Е. Зехлін (Egmont Zechlin), Х. Херзфльд (Hans Herzfeld), Г. Манн (Golo Mann), Л. Дехіо (Ludwig Dehio).

Американський історик Ф. Хейл вважав Г. Ріттера "голосом консервативних істориків", які були лояльними до ревізіоністської традиції та відкидали обгрунтованість ст. 231 Версальського договору. Проте він визнавав, що серед критиків Ф. Фішера були також ліберальні історики, як-от Г. Манн і Л. Дехіо (Hale, 1976, p. 271).

Хоча Л. Дехіо сприймав тезу Ф. Фішера про прагнення Німеччини до домінування в Центральній Європі, але відкидав твердження про її "імперіалістичні" "експансіоністські" цілі та їхню "тяглість". На його думку, Ф. Фішер помилково поєднав військові цілі Німеччини під спрощеною категорією "імперіалізм", не беручи до уваги частково захисний характер деяких запропонованих анексій (Hale, 1976, p. 272).

Х. Херзфельд вважав, що провідні німецькі політики, зокрема й канцлер, спочатку не підтримували анексіоністські цілі. Вони виникли вже під час війни через потребу підпорядкування внутрішньої та зовнішньої політики військовим цілям. Він також заперечував, що теза про "світову владу" мала широку народну підтримку (Hale, 1976, pp. 266–267).

На думку Е. Зехліна, Вересневий меморандум не був заявою про цілі, заради яких Німеччина вступила у війну. Натомість він містив пропозиції економічної організації Європи й окупації стратегічних пунктів на побережжі Англійського каналу, завдяки яким можна було перемогти Велику Британію (Joll, 1966, p. 110).

Однією з найпоширеніших підстав для критики Ф. Фішера було те, що він розглядав лише німецькі військові плани і працював виняткова з німецькими документами, що робило його висновки однобічними, обмеженими.

Оскільки англомовний переклад праці Ф. Фішера було опубліковано лише в 1967 р., деякі учасники дискусії змогли представити свої аргументи англомовній аудиторії у спеціальному випуску "Журналу сучасної історії" (Journal of Contemporary History, Vol. 1, No. 3) 1966 р.

В. Моммзен у цьому випуску відзначав тенденцію Ф. Фішера обмежуватися дослівним цитуванням документів, не враховуючи ситуацію, в якій вони були написані, та специфічних цілей, яким вони слугували. На думку В. Моммзена, він просто надавав нові факти з єдиною метою – підтвердження своєї основної тези й ігнорував той факт, що політика рідко узгоджувалася зі словами (Mommsen, 1966, pp. 47–48).

Лідером захисту Ф. Фішера був Імануель Гайс (Imanuel Geiss), його колега в Університеті Гамбурга і колишній учень. Він повністю підтримав висновки Ф. Фішера й оцінив його монографію як перше велике дослідження у ФРН, що порушило старе табу й інкорпорувало критичні висновки італійського історика Луїджі Албертіні (Albertini, 1952–1957). У статті, опублікованій у спеціальному випуску "Журналу сучасної історії" 1966 р. І. Гайс знайомив англомовних читачів зі змістом дискусії та пояснював інтерпретацію Ф. Фішером подій 1914–1918 рр., аргументуючи її фактами з історичних джерел (Geiss, 1966).

До прибічників Ф. Фішера належав й оксфордський професор Дж. Джолл, який написав вступні статті до перших англомовних видань його резонансної праці.

За оцінкою Дж. Джолла, критики Фішера зосереджували увагу на персоналіях, чиї рішення й дії були критично важливими для німецької політики в липні – серпні 1914 р. – кайзері Вільгельмі II, канцлері Т. фон Бетман Гольвегу, державному секретарі закордонних справ Г. фон Ягові, голові генштабу Г. фон Мольтке. Проте це не було намірами Ф. Фішера, який прагнув показати, що плани Німеччини і цілі, щойно війна почалась, були продуктом соціальної й економічної ситуації в Німеччини, яка й обумовлювала рішення її лідерів (Joll, 1966, pp. 103–104).

Дж. Джолл приймав аргументи Ф. Фішера, що в липні 1914 р. Німеччина підбурювала Австро-Угорщину до війни і вважав, що у зв'язку із цим було важко підтримувати "зручну тезу" Д. Ллойд Джорджа про спільну відповідальність великих держав (Joll, 1966, p. 107). Дж. Джоллу важко було повірити, що війна була захисною реакцією Німеччини з метою розірвати коло ворожих держав, які її оточували. Для нього, як і для Ф. Фішера, Вересневий меморандум був свідченням тяглості політики й анексіоністських цілей Німеччини, адже він з'явився надто швидко після початку війни (Joll, 1966, p. 109–110). Він зазначав, що програма, викладена у Вересневому меморандумі, була подібною до ідей деяких провідних підприємців про створення економічно об'єднаної Центральної Європи і навіть до анексіоністських вимог Пангерманської ліги, окреслених незадовго до того (Joll, 1966, p. 106).

Дж. Джолл відкидав критику Ф. Фішера за те, що він описував лише німецькі військові плани і працював виняткова з німецькими документами. Він не заперечував, що держави Антанти теж мали анексіоністські цілі, проте Ф. Фішер писав монографію про німецькі військові цілі, а не історію війни. За його оцінкою, для однієї людини було б фізично неможливо впоратися з усіма матеріалами і зробити аналіз, який стосувався б усіх ворожих держав (Joll, 1966, p. 107).

Дж. Джолл визнавав, що в основі дискусії Г. Ріттера і Ф. Фішера була різна інтерпретація ними документів (Joll, 1966, p. 109). Проте він вважав, що на критиків Ф. Фішера впливала їхня надмірна увага до персоналій (Joll, 1966, p. 104). Підходи Г. Ріттера він пояснював його приналежністю до покоління німецьких істориків, які пережили сильні патріотичні почуття під час Першої світової війни (у вересні 1914 р. він працював шкільним вчителем, а в 1964 р. йому було 75 років). Оскільки Ф. Фішер належав до молодшого покоління, це уможливило його більш неупереджені висновки (Joll, 1966, p. 108).

Праця Ф. Фішера отримала негласну підтримку істориків НДР. Хоча в умовах "холодної війни" вони намагались ідеологічно дистанціюватися від "школи Фішера" в Гамбургу, марксистські історики ніколи не відмовлялися від тези про імперіалістичні інтереси Німеччини як

основну причину війни. Висновки і методологія Ф. Фішера мали значний вплив принаймні на двох провідних східнонімецьких дослідників Великої війни (Stibbe, 2013). Його висновки й аргументи було використано у п'ятому томі (1914–1917 рр.) "Історії німецького робітничого руху" в 15-ти томах, яку в 1960-х рр. видавав Інститут марксизму-ленінізму Соціалістичної єдиної партії Німеччини (Hale, 1976, p. 274).

Висновки й аргументи Ф. Фішера поділяли також радянські історики, які вважали імперіалізм, особливо німецький, вирішальним чинником Першої світової війни. Незважаючи на це, радянські історики не посилалися на праці Ф. Фішера напряму (Sanborn, 2013). Це, очевидно, обумовлювалось тим, що в СРСР працю Ф. Фішера не було опубліковано. Проте статтю про нього й основні висновки його дослідження вміщував т. 15 (1974, с. 196) Радянської історичної енциклопедії в 16 томах (1961–1976 рр.).

Американський історик Ф. Хейл, який деякий час був учнем Ф. Фішера в Університеті Гамбурга, оцінював його наукові праці як "революцію Фішера", яка протистояла "міфу" про невинність Німеччини, що домінував у німецькій історіографії про Першу світову війну (Hale, 1976, pp. 259–260). Він визнавав, що дослідження Ф. Фішера отримали набагато більш сприятливе сприйняття за кордоном, ніж у Німеччині. Так, у США його репутація була високою, хоча його висновки кинули виклик американським "ревізіоністам" – С. Фею, Х. Е. Барнесу та іншим, – які захищали дії Німеччини у 1914 р. (Hale, 1976, p. 275).

Хоч в цілому Ф. Хейл поділяв висновки Ф. Фішера, проте не підтримував думки, що Німеччина прагнула гегемонії над світом. Основна ідея Ф. Фішера, вважав він, полягала в тому, що вона хотіла лише рівних можливостей з іншими державами, а не домінування над ними (Hale, 1976, p. 277).

Ф. Хейл знову порушив ключове питання про мотиви, що спонукали керівників Німеччини піти на ризик Великої війни під час Липневої кризи: чому Німеччина, яка процвітала продовж попередніх 20 років і пишалася тим, що стандарти життя населення постійно зростали, була готова порушити мир? (Hale 1976, p. 270). У пошуках відповіді на це питання він підтримував таку тезу Ф. Фішера: керівники Німеччини не вірили, що існувала альтернатива збереження загального миру в Європі. Вони вважали, що Німеччина майже повністю оточена ворожими державами і територіальна експансія необхідна їй для продовження економічного процвітання. Вони реагували на примирення Франції і Великої Британії (Антанта, 1904 р.) та Росії й Великої Британії (Антанта, 1907 р.) спробами розділити їх, але останні були безуспішними. Криза 1914 р. відкривала перспективу ізолювати від інших держав Троїстої Антанти Росію, яка відкрито підтримувала "сербську справу" і часто була на боці "південних слов'ян" у їхній конфронтації з Віднем (Hale, 1976, p. 270).

Ф. Фішер не стояв осторонь цієї дискусії. У 1965 і 1969 р. він опублікував ще дві монографії "Світова влада чи занепад: Німеччина у Першій світовій війні" (Weltmacht oder Niedergang: Deutschland im Ersten Weltkrieg) і "Війна ілюзій: політика Німеччина з 1911 до 1914" (Krieg der Illusionen: Die deutsche Politik von 1911 bis 1914). У 1974 і 1975 р. їх було опубліковано англійською мовою (Fischer, 1974; 1975).

За словами Ф. Фішера, у праці "Війна ілюзій" він глибше розглянув соціально-економічні проблеми вільгельмівської Німеччини і поставив у центр аналізу питання про тяглість імперіалістичної політики Німеччини до Липневої кризи і початку війни. Крім того, у розд. 17 вчений детально розкрив вплив "слов'янської загрози" на політику Німеччини (Fischer, 1988, pp. 212–213).

У 1979 р. була опублікована праця Ф. Фішера "Союз еліт: про безперервність владних структур у Німеччині, 1871–1945" (Bündnis der Eliten: Zur Kontinuität der Machtstrukturen in Deutschland, 1871–1945). В англійському перекладі вона вийшла в 1986 р. під назвою "Від кайзерівського рейха до Третього рейха: елементи тяглості в німецькій історії, 1871–1945" (Fischer, 1986).

У працях 1980-х рр. відмінності між критиками та прибічниками Ф. Фішера не були явно вираженими. Учені, які досліджували питання про причини Першої світової війни та роль Німеччини, приймали деякі тези Ф. Фішера і заперечували інші.

Огляд досліджень про роль Німеччини у розв'язанні Першої світової війни, опублікованих після резонансної праці Ф. Фішера, знаходимо у статті американського історика Д. Кайзера (Kaiser, 1983). Він частково підтримував висновки Ф. Фішера: визнавав зв'язок між внутрішньою і зовнішньою політикою Німеччини перед Великою війною, поділяв його оцінки ролі канцлера Т. Бетман Гольвега перед війною та налаштованість німецького суспільства на зовнішню експансію, зокрема й колоніальну. Проте Д. Кайзер зазначав, що в полі зору німців були не британські, а французькі колонії в Африці та бельгійське Конго. Натомість канцлер намагався нормалізувати відносини з Великою Британією. Цій меті слугувало, між іншим, скорочення німецької програми будівництва флоту. Зі свого боку, він прагнув досягти від Лондона зобов'язань нейтралітету в разі війни. За аналізом Д. Кайзера, питання про можливість війни Німеччини з Британією, Францією і Росією імператор Вільгельм II уперше підняв на Військовій раді 8 грудня 1912 р., скликаній ним через доповіді, у яких прогнозувалося, що Велика Британія підтримає Францію навіть тоді, якщо війна розпочнеться у Східній Європі (Kaiser, 1983, pp. 465–466).

На відміну від Ф. Фішера, Д. Кайзер не вважав, що війна слугувала цілям задоволення економічних потреб Німеччини, показники економічного розвитку якої були позитивними. Він також відкидав такий мотив внутрішнього характеру як потребу зменшити вплив соціал-демократів, які на виборах 1912 р. здобути у рейхстагу 110 місць. Навпаки, завдяки цьому канцлер зміг провести через рейхстаг деякі законопроєкти, чого не міг зробити раніше (Kaiser, 1983, p. 462). Унаслідок відстеження зв'язку між рішеннями уряду і впливом крайньо-правих організацій (як Пангерманський союз) Д. Кайзер дійшов висновку про відсутність їхнього вирішального впливу. Він також заперечував тезу Фішера, що Німеччина підштовхувала Австро-Угорщину до війни під час Липневої кризи, і доводив, що керівники Австро-Угорщини ухвалили рішення про рішучі дії проти Сербії до того, як провідний австрійський дипломат граф А. Ойос прибув з місією у Берлін (Kaiser, 1983, p. 466).

У 1984 р. була опублікована праця Дж. Джолла "Джерела Першої світової війни" (Joll, 1984). Її багато разів перевидавали, а в 1998 р. видали в РФ російською мовою. Завдяки цьому російськомовні читачі змогли ознайомитися з висновками Ф. Фішера, які поділяв її автор.

Дискусію із Ф. Фішером продовжили К. Д. Ердман і Е. Зехлін. Вони обгрунтовували оборонний і превентивний характер війни з боку Німеччини в публікаціях в журналі "Politik und Geschichte: Europa 1914: Krieg oder Frieden, Gegenwartsfragen" (Kiel, 1985, vol. 48). Ситуацію в липні 1914 р. вони описали як таку, що виникла через імперіалістичні амбіції держав Троїстої Антанти й "оточення" ними Німеччини. Автори пояснювали рішення, прийняті в Берліні, як оборонні, спровоковані рішеннями Франції, Британії та Росії у травні–червні 1914 р.: інформацією

про переговори між Британією і Росією стосовно військово-морської угоди; страхом перед трансформацією Троїстої Антанти у військовий союз; загрозами формування нового Балканського союзу під керівництвом Росії та розпаду Австро-Угорщини; пансербським націоналізмом і російським панславізмом. Автори доводили, що рішення, прийняті в Берліні під час Липневої кризи, були обумовлені цими загрозами та розрахунками, що через два-три роки, після того як завершиться військове переозброєння Росії, Німеччина не зможе їй протистояти, що призведе до зрушень у європейській рівновазі сил на користь Троїстої Антанти (Fischer, 1988, pp. 215–216).

З нагоди 25-річчя публікації монографії "Прагнення світової влади" її автор Ф. Фішер здійснив огляд дискусії, пояснив її сутність у кількох тезах та повторив свій висновок: "Німецький уряд ніс вирішальну частину історичної відповідальності за початок Великої війни" (Fischer, 1988, p. 223).

За оцінкою Ф. Фішера, по-перше, великий резонанс його праці викликали не наукові, а політичні мотиви.

По-друге, його основний опонент Г. Ріттер обмежив дискусію питанням "провини за війну", у той час як мета дослідження була іншою. Водночас автор визнавав, що його праця відкинула тезу про "оборонний" характер війни з боку Німеччини, а отже, порушила "національне табу", ретельно сформоване у міжвоєнний період.

По-третє, Г. Ріттер повернув дискусію від намірів автора до обговорення особистостей, особливо канцлера Т. Бетман Гольвега. Згідно з поясненнями Ф. Фішера, одним з його аргументів на користь негативних оцінок ролі канцлера була зміна його ставлення до Росії. Під "імперіалістичною політикою" він мав на увазі довоєнну політику Німеччини на Балканах і в Османській імперії (Багдадська залізниця і угода про позику). Економічно-імперіалістичний характер цієї політики, за його словами, виявився у фінансовій конкуренції з більш могутніми Британією і Францією (Fischer, 1988, pp. 212–213).

Стосовно оцінок Вересневого меморандуму, Ф. Фішер визнав, що канцлер відкидав "екстремальні анексії" (територій з неніменьким населенням). Натомість він віддавав перевагу створенню буферних держав на заході та сході (подібної до системи радянських сателітів) і забезпеченню провідної фінансової, комерційної та індустріальної ролі Німеччини в Центральній Європі у формі Центральноєвропейської економічної системи (Fischer, 1988, p. 211).

По-четверте, Ф. Фішер заперечив тезу, "приписану його опонентами", про планування війни Німеччиною продовж тривалого часу. Згідно з його поясненнями, "шлях до війни було прокладено лише після 1911 р.", коли з'явився "новий націоналізм", не лише в Німеччині, але також у Франції й Росії. Навіть Військова рада, скликана Вільгельмом II 8 грудня 1912 р. не свідчила про планування війни. Проте вона мала важливі наслідки для розбудови німецьких збройних сил і психологічної підготовки нації для війни проти Росії (Fischer, 1988, pp. 214–215). Зі слів Ф. Фішера, його дослідження показало, що переконання в неминучості війни й ідея превентивної війни були вкорінені в суспільній свідомості Німеччини. Канцлер переконався у необхідності війни у грудні 1913 р. – лютому 1914 р. Одним з чинників була відставка "пронімецького" голови Ради міністрів Російської імперії В. Коковцова (Fischer, 1988, p. 215).

По-п'яте, на противагу аргументам К. Д. Ердмана і Е. Зехліна про "оборонну превентивну війну" Німеччини, Ф. Фішер зазначав, що вони не приділяли достатньої уваги німецькому імперіалізму, вираженому в "Weltpolitik" ("світовій політиці") і в створенні флоту. На його думку, саме ці рішення Німеччини у 1898–1907 рр. спричинили появу Троїстої Антанти. Ф. Фішер посилався на заяву канцлера 6 серпня 1914 р., через два дні після декларації війни Великою Британією та його промови в рейхстазі. Згідно з нею, "військовими цілями" Німеччини мали стати "відкат Російського деспотизму до Москви" і створення "буферних держав" (Фінляндії, Польщі, України) між Росією і Німеччиною та Австро-Угорщиною. За оцінкою Ф. Фішера, "якщо внаслідок війни передбачалась зміна статус-кво, чи могла вона бути оборонною?" (Fischer, 1988, pp. 216–217).

По-шосте, Ф. Фішер знову повторив свої висновки про тяглість німецької політики від Першої до Другої світових війн (Fischer, 1988, p. 218).

За його оцінкою, унаслідок "суперечки Фішера" більшість німецьких істориків за останні 20 років прийняли результати його досліджень, виникла "школа Фішера", його висновки призвели до змін в підручниках і рекомендованій літературі для читання в школі й університетах. Усе це змінило погляди на 74-річну історію Прусько-німецької імперії. Йому вдалося висвітлити не лише позицію Німеччини до зовнішнього світу перед Великою війною, але також внутрішню ситуацію в державі. Оскільки німці не прийняли поразку в Першій світовій війні, це стало передумовою для підйому націонал-соціалізму і Другої світової війни. Тож своєю працею він зробив внесок у "болючий процес позбавлення ілюзій" про характер Вільгельмівської імперії та Веймарської республіки, щоб примусити німців до самокритики (Fischer, 1988, p. 223).

Ф. Фішер відзначав також свій позитивний вплив на методологію історичних досліджень, запропонувавши перехід від "історицизму" до соціально-економічного і структуралістського погляду на історію (Fischer, 1988, p. 222).

Надалі "суперечка Фішера" не виходила за межі початкових дебатів. Учасники дискусії лише вносили в неї окремі корективи з посиланнями на опонентів і прибічників Ф. Фішера попередніх років.

Крім відновлення дискусій про відповідальність Німеччини за розв'язання Першої світової війни, що було для німців надзвичайно болючим, "суперечка Фішера" вплинула на критику "історичного метода". Оскільки в основі аргументів представників "школи Фішера" було використання великої кількості історичних джерел, передусім урядових документів, виникло питання: наскільки можна довіряти історичним документам, щоб висвітлити "історичну правду".

Проблему різних інтерпретацій тих самих документів демонструє інтерпретація Дж. Джоллом Вересневого меморандуму. В оригінальному тексті п. 5 було сформульовано так: "питання колоніальних надбань, передусім створення суцільної центральноафриканської колоніальної імперії", мало розглядатися пізніше, "як і цілі Німеччини стосовно Росії" (The September Memorandum, 1914). Згідно з інтерпретаціями Дж. Джолла, у ньому йшлося про поширення німецької влади на схід через анексії або через створення Польщі як німецького сателіта та послаблення Росії через підбурювання будь-яких підривних рухів в цій державі, у той час як Німеччина закладе основи нової колоніальної імперії, приєднанням великих територій в Центральній Африці (Joll, 1966, p. 106).

Крім хибної інтерпретації Ф. Фішером джерел та їхньої оцінки без урахування історичного контексту, критики вказували на надмірне спрощення ним характеру політики Німеччини напередодні й під час Великої війни без урахування нюансів, які, за характеристикою Н. Онкена, були "душею політики" (Joll, 1966, p. 111). Дж. Джолл

відповідав, що історія може бути написана по-різному – як історія нюансів і як історія основних тем. У зв'язку із цим автори могли використовувати урядові архіви по-різному. Інтерпретація документів, на його думку, також залежала від автора, особливо коли йшлось про оцінки особистостей (Joll, 1966, p. 104).

У контексті цієї дискусії вважаємо важливою статтю британської дослідниці Першої світової війни А. Момбауер (Mombauer, 2013). За її оцінкою, тема причин і початку Першої світової війни є унікальною в історіографії ХХ ст. через її емоційний характер, питання провини і велику кількість документальних джерел (Mombauer, 2013, p. 292). "Суперечка Фішера" мала такий значний вплив на історіографію саме через позитивістський фокус на документах як на артефактах, здатних виявити незаперечну правду про причини війни. У зв'язку із цим авторка привертала увагу до процесу формування архівів та відзначала вплив на нього апарату влади, який формував соціальну пам'ять, охоплюючи й рішення про те, які документи потрібно зберігати. Усе це визначало, які з них можуть потрапити до істориків, а отже, як історики вивчали минуле (Mombauer, 2013, p. 309).

Позитивістський фокус на документах, здатних розкрити "історичну правду", суперечив постмодерністським теоріям, що з'явилися майже одночасно з початком "суперечки Фішера". Під час дебатів, які розпочались в 1960-ті рр. й інтенсифікувались у наступні десятиріччя, теоретики постмодернізму поставили під сумнів можливість здійснення об'єктивного історичного дослідження. Проте тема причин і початку Першої світової війни уникла постмодерністських спроб переосмислити історію із цих позицій. Історики, які продовж десятиліть брали участь в емоційних дебатах про причини і винуватців Першої світової війни, завжди вважали концепцію "історичної правди" актуальною (Mombauer, 2013, pp. 292, 310). На думку авторки, прийняття тези постмодернізму про обмеженість історичного дослідження дало б історикам змогу визнати, що на основі вивчення документів вони бачать лише частину, а не всю "історичну правду", тож можуть лише наблизитися до її висвітлення (Mombauer, 2013, p. 314).

Однією з причин гостроти дебатів, які не втратили своєї емоційності, стало те, що "історична правда" була пов'язана з питанням провини за війну. На думку А. Момбауер, через 100 років після початку війни це питання мало втратити свою актуальність у контексті дослідження її причин. Натомість вона пропонувала інші підходи. По-перше, сформулювати питання "як" (замість "чому") війна розпочалась у 1914 р. (Mombauer, 2013, p. 291); по-друге, змістити фокус дослідження з політичних ініціатив однієї держави на багатосторонні процеси взаємодії (напр., як в усіх великих державах розглядали військовий шлях врегулювання Липневої кризи). Наслідком порівняльного міжнародного підходу був би менш оціночний погляд на історію (Mombauer, 2013, p. 310).

Дискусія і висновки

Авторка пропонованої статті понад 20 років викладає дисципліну "Нова історія країн Європи і США (1870–1918 рр.)" для студентів-істориків Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Це обумовило багаторічні роздуми над питанням про відповідальність Німеччини за розв'язання Першої світової війни, що було в основі "суперечки Фішера".

Хоч праці Ф. Фішера не були перекладені українською чи російською мовами, його висновки й аргументи мали суттєвий влив на українську історіографію.

У підручнику "Нова історія країн Європи та США (1870–1918 рр.)" за авторства Б. Гончара і Н. Городньої знаходимо оцінки, подібні до тих, які сформулював Ф. Фішер. Працю Дж. Джолла (1984) в російському перекладі було внесено в рекомендований список літератури для додаткового читання. Професор Гончар був упевнений, що Німецька імперія готувалась до переділу колоніального світу (Гончар, & Городня, 2008, с. 302), "активно підштовхувала Австро-Угорщину до розпалювання значного військового конфлікту" (Гончар, & Городня, 2008, с. 311) і прагнула до "світового домінування". Через незгоду Н. Городньої із цими оцінками під розділом "Міжнародні відносини" вказано лише авторство Б. Гончара.

Аналогічні оцінки знаходимо у працях українських істориків, опублікованих у 2016–2023 рр.: у вступних статтях відомого українського історика С. Трояна до колективних монографій з нагоди 100-річчя Першої світової війни (Троян, 2016, с. 5–33; Троян, 2017, с. 5–15), а також у монографії О. Потєхіна і Ю. Клименка (Потєхін, & Клименко, 2023). Хоч автори останньої праці декларували наміри "протидіяти міфам про війну", проте не піддавали сумніву провину Німеччини. Натомість вони звинувачували держави Антанти в тому, що ті надто довго "не захищали" Сербію, що, на їхню думку, стало одним з чинників Великої війни.

На нашу думку, значний вплив на оцінки Б. Гончара, С. Трояна, О. Потєхіна та інших представників старшого покоління українських істориків мала радянська історіографія, що поділяла багато висновків і аргументів Ф. Фішера: про відповідальність Німеччини за розв'язання війни; про її прагнення до "світової влади", інтерпретованої в СРСР як "світова гегемонія"; вплив пангерманістів на зовнішню політику Німеччини; про конкуренцію між великими державами, породжену імперіалістичною експансією тощо.

На радянську історіографію причин Першої світової війни впливали марксистські настанови (про пріоритетність економічних чинників і їхній вирішальний вплив на політику), участь Російської імперії у цій війні на боці Антанти та Друга світова війна, провина Німеччини у розв'язанні якої не викликала сумніву. За радянською марксистською логікою, Німеччина була найбільш схильною до "імперіалістичної експансії", оскільки її економіка розвивалася динамічніше, ніж британська і французька, а колоній вона мала суттєво менше, ніж ці держави. Тож будівництво флоту мало неминуче призвести до претензій Німеччини на британські колонії та конфлікту з Великою Британією.

Остання теза суперечила висновкам Ф. Фішера, який, навпаки, акцентував на зусиллях канцлера "відірвати" Велику Британію від Троїстої Антанти шляхом поступок у будівництві флоту. В інтерпретації Ф. Фішера і представників його школи йшлося про домінування Німеччини в Центральній Європі, а у разі анексій колоній унаслідок війни – африканських колоній Франції (основного ворога Німеччини з часу франко-прусської війни 1870–1871 рр.) і бельгійського Конго, що фігурувало в британсько-німецьких переговорах.

Радянські й пострадянські російські історики уникали обговорення питання про роль Російської імперії у розв'язанні світової війни. Ф. Фішер також не вважав "російську загрозу" суттєвим чинником рішень німецького керівництва у липні 1914 р. Представники "школи Фішера" не акцентували на діях Російської імперії на Балканах. Вони лише побіжно згадували, що Росія підтримувала Сербію й обіцяла південним слов'янам, які жили під Габсбургами, підтримку "в їхніх зусиллях себе звільнити" (Hale, 1976, pp. 268–269).

Аналогічно "проблемне сербське питання" (Hale, 1976, p. 269) згадано у працях представників "школи Фішера" лише побіжно, без пояснення сутності цієї проблеми для Австро-Угорщини; вони не засуджували територіальну експансію Сербії. Унаслідок цього не зрозумілою була теза про загрозу Австро-Угорщині з боку Сербії, а не навпаки, як досі вважають українські вчені (напр., О. Потєхін і Ю. Клименко).

Ф. Фішер та його прибічники визнавали важливість Австро-Угорщини для Німеччини. За аналізом Ф. Хейла, у Берліні вважали, що її втрата буде означати ізольовану Німеччину, тож неодноразово запевняли Відень у німецькій військовій допомозі в умовах криз, які слідували одна за іншою. Наприклад, на відкритті пам'ятника Битви націй у Лейпцигу в жовтні 1913 р. Вільгельм II публічно обіцяв Габсбурзькій монархії підтримку Німеччини у разі конфлікту з Сербією. Того ж місяця у зв'язку із загрозою розширення кордонів Сербії до Адріатичного побережжя та інкорпорування принаймні частини нових володінь Австро-Угорщини – Боснії й Герцеговини – помічник секретаря закордонних справ А. Циммерман обіцяв Відню підтримку Німеччини. Він також запевнив австрійських прибічників превентивної війни на Балканах, що у разі її виникнення Німеччини буде стримувати Росію (Hale, 1976, p. 269).

Представники "школи Фішера" визнавали також, що підтримка тісного альянсу з Австро-Угорщиною була ключовим елементом зовнішньої політики Німеччини після вбивства 28 червня 1914 р. наступника габсбурзького престолу Франца Фердинанда. Надані ними факти під час висвітлення Липневої кризи свідчили на користь оборонної війни Австро-Угорщини, підтриманої Німеччиною, стурбованою перспективою послаблення і втрати свого єдиного союзника. Незважаючи на це, вони залишились на позиціях "імперіалістичної експансії" Німеччини як основного чинника, що призвів до війни.

Ці висновки була "зручними" для радянських і російських істориків, оскільки відволікали увагу від питання про відповідальність Російської імперії за виникнення світової війни у зв'язку з її балканською політикою, підтримкою територіальної експансії й антиавстрійської політики Сербії, реалізацією цілей дезінтеграції Австрійсько-Угорської монархії.

У "суперечці Фішера" авторка цієї статті перебуває в таборі його опонентів. З одного боку, ми погоджуємось з деякими висновками Ф. Фішера про:

- прагнення Німеччини домінувати в Центральній Європі, передусім в торговельно-економічній сфері;
- зусилля канцлера Т. Бетман Гольвега "розколоти" Троїсту Антанту і домовитися з Великою Британією про нейтралітет у разі війни;
- переконання Вільгельма II та інших керівників Німеччини, що війна неминуча;
- моральну готовність до війни, якщо для цього виникне серйозний привід, і прагнення скористатися тимчасовою військовою перевагою перед потенційними ворогами – Францією та Росією. Таким приводом стало вбивство сербським терористом наступника габсбурзького престолу Франца Фердинанда. Убивство представника монархічної родини, майбутнього імператора була тим випадком, коли Велика Британія мала підтримати позицію Австро-Угорщини і Німеччини на противагу Сербії, підтримуваної Росією.

Ключовим у "суперечці Фішера" ми вважаємо питання про основні мотиви Німеччини – оборонні чи імперіалістичні експансіоністські. Вважаємо, що Ф. Фішер помилково оцінював мотиви і дії Німеччини під час Липневої кризи. Не переконливими є аргументи Ф. Фішера щодо експансіоністських цілей Німеччини, породжених її імперіалістичними інтересами (з посиланням на інвестиції в окремі держави, будівництво Багдадської залізниці тощо). По-перше, економічні методи (інвестиції, позики, фінансові й торговельні договори) були звичною практикою усіх великих держав, передусім Великої Британії та Франції. У наші дні їх оцінюють позитивно як методи "м'якої сили", що мають обопільну вигоду. По-друге, для Німеччини досягти домінування в Центральній Європі було набагато простіше мирним шляхом, через розвиток торгівлі, інвестиції, освіту тощо, ніж шляхом війни.

Незрозумілим є зв'язок між інтересами Німеччини домінувати в Центральній Європі та її "прагненням до світової влади" чи "світового панування", як перекладали слово "Weltmacht" радянські історики. Розуміння історичного контексту призводить до підтримки нами тези, що цей термін означав прагнення Німеччини до визнання статусу, рівного з іншими "великими державами" та відповідного впливу у світових справах, з огляду на успішну конкуренцію з ними в різних сферах.

Хоч Ф. Фішер і його прибічники надавали факти, що пояснювали стурбованість керівників Німеччини стосовно її "оточення" недружніми державами, вони не зробили із цього висновків про загрозу безпеці Німеччини.

За аналізом Ф. Хейла, Ф. Фішер визнавав: у зв'язку з оформленням у 1891–1894 рр. російсько-французького союзу із взаємними військовими зобов'язаннями військові лідери Німеччини передбачали війну на два фронти, що спонукало їх розробили план Шліффена (який було реалізовано на початку Великої війни. – Авт.). Ф. Хейл визнавав, що у разі залучення Німеччини у війну на два фронти, вона почувала б себе безпечніше, якби контролювала буферні держави в Центральній і Південно-Східній Європі. Відсутність ворожих сил на цих землях надала б німцям більше часу для виконання плану Шліффена перед початком військових дій на російському фронті. Тож Німеччина була зацікавлена в контролі над Центральною Європою не лише з економічних, але й військових мотивів. Він також простежував постійні зусилля Німеччини сформувати альянси з деякими центральноєвропейськими державами в 1890–1914 рр. Вони могли стати критично важливими союзниками Німеччини, як Австро-Угорщина (Hale, 1976, p. 268).

Також Ф. Хейл зазначав, що Франція пропонувала Османській імперії великий кредит, щоб послабити її тісні відносини з Німеччиною, намагалася зблизитися з Грецією, Румунією, Сербією (Hale, 1976, pp. 268–269). У Берліні таку політику могли інтерпретувати (й інтерпретували) як "оточення Німеччини".

Сам факт існування російсько-французького союзу сприймався в Берліні як "оточення" Німеччини, хоча Вільгельм II остаточно дійшов такого висновку після примирення Великої Британії зі своїми давніми противниками Францією (Антанта 1904 р.) і Росією (Антанта 1907 р.) та першої зустрічі Ніколая II і Едварда VII в Ревелі влітку 1908 р., під час якої обговорювали питання про спільні дії в Македонії.

Хоча в дискусії Дж. Джолла, Ф. Хейла й інших прибічників Ф. Фішера висвітлювали такі питання, як російсько-французький союз, примирення Великої Британії із Францією та Російською імперією, що відбувалося паралельно з погіршенням британсько-німецьких відносин, підтримка Росією Сербії, важливість для Німеччини захисту Австро-Угорщини, вони вважали ці чинники другорядними і продовжували дотримуватися тези про імперіа-

лістичні експансіоністські мотиви в політиці Німеччини. На нашу думку, усі ці факти свідчать на користь оборонних мотивів Німеччини.

Стосовно оцінки Вересневого меморандуму, по-перше, він не був офіційним документом; по-друге, він датований 9 вересня 1914 р. Тобто його було розроблено після того, як Троїста Антанта стала військово-політичним союзом. Це відбулося 5 вересня 1914 р., коли в Лондоні було підписано "Декларацію між Сполученим королівством, Францією і Росією про не укладання миру сепаратно під час сучасної європейської війни" (Declaration…, 1915).

Погоджуємося з опонентами Ф. Фішера, що він розглядав лише німецькі військові плани на основі тільки німецьких документів, тож показав ситуацію однобоко, без урахування планів і політики держав Троїстої Антанти.

Отже, аргументи Ф. Фішера і його прибічників не переконали нас, що війну спричинили імперіалістичні інтереси Німеччини. Натомість, на нашу думку, йдеться про її оборонні мотиви у зв'язку зі сприйняттям Берліном неминучості війни й "оточення" Німеччини, з огляду на існуванням російсько-французького військово-політичного союзу, примирення Великої Британії з Францією та Російською імперією, що відбувалося паралельно з погіршенням британсько-німецьких відносин, загрозу трансформації Троїстої Антанти у військово-політичний союз, балканську політику Російської імперії, територіальну експансію Сербії, підтримувану Росією та загрозу у зв'язку із цим територіальній цілісності союзниці Німеччини Австрійсько-Угорській монархії. Зосередженість Ф. Фішера на відповідальності Німеччині за виникнення війни відволікала увагу від питання про відповідальність інших держав – Росії, Сербії, Франції, Великої Британії та аналізу мотивів їхньої політики. Вважаємо, що Ф. Фішер недооцінив роль Росії у розв'язанні війни. Пояснення "російської загрози" і "сербської проблеми" з позиції Берліна і Відня допомогло б краще зрозуміти аргументацію прибічників оборонних мотивів Німеччини й Австро-Угорщини в липні 1914 р.

Крім того, "суперечка Фішера" була важливою з погляду методології історичних досліджень. Вона привернула увагу до проблеми різних висновків істориків унаслідок інтерпретації тих самих джерел, до потреби порівняльного аналізу політики усіх ключових авторів напередодні війни та виявлення взаємодії, взаємозв'язків і взаємовпливів у міжнародному контексті, що передбачає методологічний підхід "глобальна історія".

Джерела фінансування. Автор заявляє про відсутність зовнішнього фінансування для проведення цього дослідження та підготовки рукопису до публікації.

Список використаних джерел

Гончар, Б., & Городня, Н. (2008). *Нова історія країн Європи та США. 1870–1918 роки*. ВПЦ "Київський університет".

Потєхін, О., & Клименко, Ю. (2023). *Геополітика проти безпеки: союзницьке стримування агресії в Європі XX – початку XXI ст*. Дух і літера

Троян, С. (2016). Велика війна 1914–1918 рр.: геополітичні зрушення світосистеми. *Перша світова війна у фокусі історії (дипломатичні та політичні колізії Великої війни)* (С. Троян, Наук. ред.). Кондор-Видавництво.

Троян, С. (2017). Зовнішня політика початку XX ст. і Перша світова війна: переструктурування міжнародної системи. *Перша світова війна і революції: вектори соціокультурних трансформацій* (С. Троян, Наук. ред.). Кондор-Видавництво.

Albertini, L. (1952–1957). *The Origins of the War of 1914*. 3 vols. (I. M. Massey, Trans. and ed.). Oxford University Press.

Declaration between the United Kingdom, France and Russia, engaging not to conclude peace separately during the present European War. Signed at London, September 5, 1914. (1915). *Treaty Series*, 1. https://treaties.fcdo.gov.uk/awweb/awarchive?type=file&item=63934

Fischer, F. (1967). *Germany's Aims in the First World War*. W W Norton & Company.

Fischer, F. (1974). *World Power or Decline: The Controversy Over Germany's Aims in the First World War*. W W Norton & Company.

Fischer, F. (1975). *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914*. W W Norton & Company.

Fischer, F. (1986). *From Kaiserreich to Third Reich: Elements of Continuity in German History, 1871–1945*. Allen & Unwin.

Fischer, F. (1988). Twenty-Five Years Later: Looking Back at the "Fischer Controversy" and Its Consequences. *Central European History*, 21(3), 207–223.

Geiss, I. (1966). The Outbreak of the First World War and German War Aims. *Journal of Contemporary History*, 1(3), 75–91.

Jenkins, J. (2013). Fritz Fischer's "Programme for Revolution": Implications for a Global History of Germany in the First World War. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 397–417.

Joll, J. (1966). The 1914 Debate Continues. Fritz Fischer and His Critics. *Past & Present*, 34, 100–113.

Joll, J. (1984). *The Origins of the First World War*. *Longman*.

Hale, F. A. (1976). Fritz Fischer and the Historiography of World War One. *The History Teacher*, 9(2), 258–279.

Kaiser, D. E. (1983). Germany and the Origins of the First World War. *The Journal of Modern History*, 55(3), 442–474.

Kronenbitter, G. (2013). Keeping a Low Profile – Austrian Historiography and the Fischer Controversy. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 333–349.

Mombauer, A. (2013). The Fischer Controversy, Documents and the "Truth" about the Origins of the First World War. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 290–314.

Mommsen, W. J. (1966). The Debate on German War Aims. *Journal of Contemporary History*, 1(3), 47–72.

Otte, T. G. (2013). "Outcast from History": The Fischer Controversy and British Historiography. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 376–396.

Petzold, S. (2013). The Social Making of a Historian: Fritz Fischer's Distancing From Bourgeois-Conservative Historiography, 1930–60. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 271–289.

Pogge von Strandmann, H. (2013). The Political and Historical Significance of the Fischer Controversy. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 251–270.

Ritter, G. (1997). Anti-Fischer: A New War-Guilt Thesis? *The Outbreak of World War One: Causes and Responsibilities*, 135–142 (H. Herwig, Ed.). Houghton Mifflin Co.

Sanborn, J. (2013). Russian Historiography on the Origins of the First World War since the Fischer Controversy. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 350–362.

Steinberg, J. (2013). Old Knowledge and New Research: A Summary of the Conference on the Fischer Controversy 50 Years. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 241–250.

Stibbe, M. (2013). Reactions from the Other Germany: The Fischer Controversy in the German Democratic Republic. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 315–332.

The September Memorandum. (September 9, 1914). *German History in Documents and Images. https://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=980*

References

Albertini, L. (1952–1957). *The Origins of the War of 1914*. 3 vols. (I. M. Massey, Trans. and ed.). Oxford University Press.

Declaration between the United Kingdom, France and Russia, engaging not to conclude peace separately during the present European War. Signed at London, September 5, 1914. (1915). *Treaty Series*, 1. https://treaties.fcdo.gov.uk/awweb/awarchive?type=file&item=63934

Fischer, F. (1967). *Germany's Aims in the First World War*. W W Norton & Company.

Fischer, F. (1974). *World Power or Decline: The Controversy Over Germany's Aims in the First World War*. W W Norton & Company.

Fischer, F. (1975). *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914*. W W Norton & Company.

Fischer, F. (1986). *From Kaiserreich to Third Reich: Elements of Continuity in German History, 1871–1945*. Allen & Unwin.

Fischer, F. (1988). Twenty-Five Years Later: Looking Back at the "Fischer Controversy" and Its Consequences. *Central European History*, 21(3), 207–223.

Geiss, I. (1966). The Outbreak of the First World War and German War Aims. *Journal of Contemporary History*, 1(3), 75–91.

Gonchar, B., & Gorodnia, N. (2008). *Modern History of Europe and the U.S., 1870–1918*. Kyiv University publishing center [in Ukrainian].

Hale, F. A. (1976). Fritz Fischer and the Historiography of World War One. *The History Teacher*, 9(2), 258–279.

Jenkins, J. (2013). Fritz Fischer's "Programme for Revolution": Implications for a Global History of Germany in the First World War. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 397–417.

Joll, J. (1966). The 1914 Debate Continues. Fritz Fischer and His Critics. *Past & Present*, 34, 100–113.

Joll, J. (1984). *The Origins of the First World War. Longman*.

Kaiser, D. E. (1983). Germany and the Origins of the First World War. *The Journal of Modern History*, 55(3), 442–474.

Kronenbitter, G. (2013). Keeping a Low Profile – Austrian Historiography and the Fischer Controversy. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 333–349.

Mombauer, A. (2013). The Fischer Controversy, Documents and the "Truth" about the Origins of the First World War. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 290–314.

Mommsen, W. J. (1966). The Debate on German War Aims. *Journal of Contemporary History*, 1(3), 47–72.

Otte, T. G. (2013). "Outcast from History": The Fischer Controversy and British Historiography. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 376–396.

Petzold, S. (2013). The Social Making of a Historian: Fritz Fischer's Distancing From Bourgeois-Conservative Historiography, 1930–60. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 271–289.

Pogge von Strandmann, H. (2013). The Political and Historical Significance of the Fischer Controversy. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 251–270.

Potiekhin, O., & Klymenko, Yu. (2023). *Geopolitics versus Security: Allied Deterrence of Aggression in Europe in the 20th – at the Beginning of the 21st Centuries*. Dukh i Litera [in Ukrainian].

Ritter, G. (1997). Anti-Fischer: A New War-Guilt Thesis? *The Outbreak of World War One: Causes and Responsibilities,* 135–142 (H. Herwig, Ed.). Houghton Mifflin Co.

Sanborn, J. (2013). Russian Historiography on the Origins of the First World War since the Fischer Controversy. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 350–362.

Steinberg, J. (2013). Old Knowledge and New Research: A Summary of the Conference on the Fischer Controversy 50 Years. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 241–250.

Stibbe, M. (2013). Reactions from the Other Germany: The Fischer Controversy in the German Democratic Republic. *Journal of Contemporary History*, 48(2), Special Issue: The Fischer Controversy after 50 Years, 315–332.

The September Memorandum. (September 9, 1914). *German History in Documents and Images.* https://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=980

Trojan, S. (2016). Great War 1914–1918: Geopolitical Shifts in the World System. *First World War in the Focus of History (Diplomatic and Political Conflicts of the Great War)*. (S. Trojan, Ed). Kondor publishing [in Ukrainian].

Trojan, S. (2017). Foreign Policy in the Early 20th Century and the First World War: Restructuring of the International System, *First World War and Revolutions*: *Vectors of Social and Cultural Transformations.* S. Trojan (ed). Kondor publishing [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 20.11.25
Прорецензовано / Revised: 20.03.26
Схвалено до друку / Accepted: 22.05.26
Опубліковано / Published: 20.10.26

Nataliya GORODNIA, DSc (Hist.), Prof.
ORCID ID: 0000-0001-8152-3927
e-mail: ngorodnia@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE ROLE OF GERMANY IN THE OUTBREAK OF THE GREAT WAR: "THE FISCHER CONTROVERSY"

Background. ***The essence of the debates around the book of German historian Fritz Fischer "Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/18" (The Quest for World Power: The Military Objectives of Kaiser's Germany in 1914–18) (1961) is not well known in Ukraine, despite its significant impact on the assessment of Germany's role in the outbreak of the Great War in historiography.***

The purpose of this research is to discuss the academic debates ("the Fischer controversy"), caused by the publication of this high-profile book. The author intends to characterize briefly F. Fischer's research and his main conclusions; to highlight the arguments of his opponents and supporters; to identify the impact of the debates on the criticism of the "historical method", and Ukrainian historiography.

Methods. ***content analysis, systematization, comparative analysis, historiographic analysis, and critical analysis of historical sources.***

Results. ***Based on the study of a wide range of archival sources, F. Fischer has drawn the following conclusions: Germany was responsible for the outbreak of the Great War because of its goals of imperialist expansion, its desire for dominance in Central Europe and for "world power". Such goals were widespread in German society, not only among pan-Germans. September memorandum by chancellor T. Bethmann Hollweg revealed that the annexation plans had been developed in Germany before the war. Germany's leaders pushed Austria-Hungary to war with Serbia during the July Crisis, although they understood the risks of the Great War. The chancellor was not concerned with preserving peace, but with splitting the Entente. Since Germany's goals at the beginning of the war were determined by public sentiments and domestic socioeconomic situation, there was continuity between its goals in the First and Second World Wars. These Fischer's conclusions renewed the painful "Versailles accusations". For this reason, his book provoked heated scholarly debates in Germany and abroad. Opponents criticized Fischer not only for his radical conclusions, but also for his incorrect interpretation of historical sources, and his inability to understand them in the historical context. As a result, "the Fischer controversy" questioned the "historical method", that is, the ability of scholars to illuminate the "historical truth", based on a study of sources.***

Conclusions. ***The study has shown the significant impact of F. Fisher's conclusions and arguments on Ukrainian historiography. In "the Fisher controversy", the author supports his opponents. Although we share some of Fischer's conclusions, we consider Germany's motives to be defensive, and his arguments about Germany's desire for imperialist expansion and "world power" as the main factors of the Great War unconvincing.***

Keywords: ***Fritz Fischer, "the Fischer controversy", Germany, the First World War, responsibility for the war, historiography, academic discussion, criticism of the "historical method".***

Декларація про генеративний штучний інтелект та технології, що використовують штучний інтелект. Під час підготовки цієї статті автор не використовував інструменти штучного інтелекту.

Declaration of Generative AI and AI-Assisted Technologies. During the preparation of this work, the author did not use artificial intelligence tools.

Етична декларація. Дослідження є теоретичним аналізом відкритих джерел і не передбачає безпосередньої взаємодії з людьми чи тваринами. Відповідно, отримання спеціального етичного висновку для такого типу дослідження не потрібно.

Ethical Statement. This study is a theoretical analysis of public sources and does not involve direct interaction with humans or animals. Accordingly, formal ethical approval was not required for this type of research.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.